

## МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ ПОЛІВ СЛІВ.

У статті охарактеризовані основні методи дослідження семантичних полів слів, що використовуються в дослідженнях мовознавців, психологів та психолінгвістів; подане обґрунтування використання цих методів для кількісного і якісного аналізу семантичних зв'язків, що характеризують взаємодію компонентів семантичного поля на фонологічному, морфологічному, словотворчому, лексичному та синтаксичному рівнях.

**Ключові слова:** семантичне поле, зв'язки семантичного поля, опис, контекстуальний та дистрибутивний аналіз, статистичний та компонентний аналіз, асоціативний експеримент, семантичний диференціал.

В статье охарактеризованы основные методы исследования семантических полей слов, используемых в исследованиях лингвистов, психологов и психолингвистов; подано обоснование использования этих методов для количественного и качественного анализа семантических связей, характеризующих взаимодействие компонентов семантического поля на фонологической, морфологическом, словообразовательном, лексическом и синтаксическом уровнях.

**Ключевые слова:** семантическое поле, связи семантического поля, описание, контекстуальный и дистрибутивный анализ, статистический и компонентный анализ, ассоциативный эксперимент, семантический дифференциал.

Для оцінки оволодіння дітьми семантичною складовою мовознавці досить часто використовують кількісну характеристику лексичного та граматичного складу висловлювань, що передбачає підрахунок частоти поєднуваності самостійних та службових частин мови при складанні опису чи розповіді про окремий предмет, явище або подію.

Досить розповсюдженими є і методи що забезпечують якісну характеристику семантичних зв'язків. Тобто визначають відносини, способи поєднуваності та характеризують взаємодію компонентів семантичного поля на фонологічному, морфологічному, словотворчому, лексичному та синтаксичному рівнях і представлені зв'язками парадигматичного, синтагматичного та епідигматичного типів.

На цьому історичному етапі існує шість основних методів вивчення

семантичних полів слів. З їх допомогою розкриваються логічні, суворо послідовні зв'язки між сутністю і явищем, статистичні, сталі та нежорсткі зв'язки між формою вираження і сутністю явища.

Досліджуючи семантичне поле науковці на протязі вже майже двох століть вдосконалюють критерії аналізу мовленнєвих явищ з метою встановлення системного характеру парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних зв'язків слів.

**Описовий метод** – один з найбільш широко поширених в наукових практиці, що вивчають факти, предмети і явища мовного оточення людини. До того ж він служить підставою для подальшого застосування в дослідженнях інших методів, бо, перш ніж застосувати їх, треба описати основні властивості розглянутого предмета. Описовий метод часто використовується також і паралельно з іншими методами дослідження.

Основними компонентами описового методу є спостереження, узагальнення, інтерпретація та класифікація отриманих результатів. Для якомога точнішого опису всіх мовленнєвих явищ і взаємодій при використанні описового методу досить часто застосовують кількісну інтерпретацію висловлювань.

Однак, найчастіше описовий метод використовується як основний прийом аналізу семантичних явищ мови в навчальній і науковій літературі. Значення лексичних і фразеологічних одиниць в національних словниках також тлумачаться вербальним шляхом, за допомогою словесних визначень, синонімів, гіпонімів, антонімів.

Описовий метод ліг в основу створення тлумачних словників. У них парадигматичний аспект значення слова представлений синонімами, антонімами, гіпоніми, словами тієї ж тематичної групи, до якої входить обумовлена лексема. Синтагматичний аспект значення реалізується у вигляді типових словосполучень, що містяться в словникової статті. Епідигматичний аспект значення розкривається в цитатах із класичних творів найбільш видатних представників даної мови. Досить чітко проводиться різниця між багатозначними і омонімічними словами, хоча і неоднаково в різних словниках. У лексикографічних джерелах розкриваються і описуються також денотативний і сигніфікативний аспекти значення.

**Метод контекстуального аналізу** застосовували в своїх роботах В. Порциг, О. Духачек, Е. Оксаар, К. Ройнінг та інші вчені. Цей метод заснований на необхідності вивчення одних слів в їх відносинах з іншими словами в тексті. Семантичні явища вивчаються з допомогою порівняння, як правило, разом з формою вираження. Ступінь зв'язку досліджуваних явищ тим вище, чим повніше збігаються у них план вираження і план змісту. Спільність плану вираження і плану змісту мовних одиниць у різних мов може пояснюватися походження з одного джерела (прамови), а також впливом однієї мови на іншу в процесі їх контактування.

У лінгвістиці та психолінгвістиці існує також **метод дистрибутивного аналізу**, який ґрунтується на вивченні сукупності оточуючих факторів, в яких даний елемент може зустрічатися, на відміну від моментів, в яких даний елемент зустрічатися не може. Однакова дистрибуція слів вказує на близькість їх значень. Це дає підставу вважати, що семантичне поле дійсно об'єднує слова з родинними значеннями. Метод дистрибутивного аналізу можна вважати досить надійним, лише при дослідженні великого обсягу матеріалу. "Чим нижче частотність слова, тим більша величина вибірки потрібна для того, щоб виявити його дистрибуційні властивості. Звідси громіздкість аналізу і, отже, фактична труднощі виконання досліджень подібного роду "[1].

А. Я. Шайкевич розглядає **дистрибутивно-статистичний аналіз** в семантиці в цілому і конкретно в лексичній семантиці. Дистрибутивно-статистичний аналіз спрямований на опис мови і спираються лише на розподіл (дистрибуцію) заданих елементів у тексті. Такий аналіз постійно використовує кількісну інформацію, а значить, носить статистичний характер [2]. Кінцевою метою даного аналізу має бути формальний опис мови, а проміжними - опис систем спеціальних мов. У дистрибутивно-статистичному аналізі результати оформляються у вигляді таблиць або карт. Семантичні карти зберігають індивідуальність відповідних текстів - це специфічна риса цього методу. З допомогою дистрибутивно-статистичного аналізу вдається дослідити перерозподіл семантичних центрів під час перебудови семантичних полів, збільшення та зменшення напруги всередині поля.

Сутність і призначення **методу компонентного аналізу** зводиться до того, що в сукупності досліджуваних мовних одиниць виділяються ті ознаки, за допомогою яких одні одиниці різняться між собою, інші, навпаки, об'єднуються в групи або сукупності. Інакше кажучи, опис фактів здійснюється набором ознак, що входять до їх плану змісту.

Ознаки, за допомогою яких значущі одиниці відрізняються одна від іншої, називаються диференційними, а ознаки, які сприяють об'єднанню одиниць, - інтегральними. Одна і та ж ознака може бути диференціальною і інтегральною залежно від того, які одиниці зіставляються між собою. Метод компонентного аналізу розроблено Н. С. Трубецьким [3] під час вивчення фонем і в силу своєї ефективності та універсальності поширився на дослідження граматичних, а потім лексичних значень.

На матеріалі граматичних значень метод компонентного аналізу вперше застосований Р. О. Якобсоном для опису категорії відмінювання іменників. Опис шести відмінків досягається за допомогою трьох запропонованих вченим семантичних ознак: спрямованості, об'ємності і периферійності.

Такі мовні одиниці, як слова, можуть досліджуватися за допомогою компонентного аналізу окремо і лексичними групами. Опис лексичних

груп будується шляхом виділення у змісті компонентів за допомогою яких одні слова в групі різняться між собою, інші ототожнюються. Опис значень окремих слів ґрунтується на прихованому протиставленні їх іншим словами, в результаті чого виділяється ціла сукупність семантичних компонентів (значень).

**Статистичний метод** використав В. А. Москович [3] при описі поля кольороутворення. Визначення зв'язку між двома словами (прикметниками) проводилося дослідником шляхом виконання ряду обчислень: підраховувалася ймовірність утворення кожного прикметника кольору, математична ймовірність виникнення в мовленні суб'єкта кожного прикметника кольору з кожним іменником і т. д. і, нарешті, вираховувався коефіцієнт кореляції кожної пари прикметників кольору.

Статистичний метод дав можливість кількісно вимірювати відстані між словами одного і того ж семантичного поля. Звідси випливає, що даний метод може дати результати більш об'єктивні, надійні, ніж результати, одержувані інтуїтивно. Незважаючи на всі переваги статистичного методу, вивчення семантичного поля з його допомогою представляє собою трудомісткий процес, і це утрудняє більш широке впровадження даного методу в дослідження семантичних полів.

Останнім часом великий інтерес викликають застосування психолінгвістичних методів. Сутність полягає в тому, що з його допомогою передбачається обробка й аналіз тих мовних фактів, які можна отримати від носіїв мови, в результаті спеціально організованих експериментів.

**Психолінгвістичні методи** вивчення семантики мови неоднорідні. Всі їх види можна узагальнити в два типи: дослідження фізіологічних реакцій організму людини в процесі його мовленнєвої діяльності (відтворенні або сприйманні мови) і аналіз мовних реакцій і оцінок мовних явищ досліджуваними при впливі на них довільних або цілеспрямованих мовних стимулів.

Сутність першого типу методів зводиться до того, що фахівці розкривають смислові зв'язки між мовними одиницями за допомогою реєстрації змін фізіологічних реакцій людського організму на ті чи інші мовні стимули, пропоновані піддослідним (зміна частоти пульсу, розширення зіниць очей, судинні реакції шкіри і ін.) В результаті об'єктивного спостереження за реакціями організму у відповідь на запропоновані людині слова-стимули розкривається системний характер лексики з семантичної точки зору, принцип її організації в людській свідомості та ін. Одна з таких методик розроблена А. Р. Лурія. У випробуваного виробляється фізіологічна реакція на певне слово, семантичні зв'язки якого з іншими словами потрібно встановити: спочатку людині повідомляється слово, а його наступне звучання супроводжується подразненням шкіри випробуваного слабким електричним струмом. У результаті повторення цієї процедури у

досліджуваного при подальшому сприйманні даного слова реєструється за допомогою спеціальних приладів розширення шкірних судин і без супроводу слова електричним струмом. Потім випробуваному пред'являються інші слова, що тематично пов'язані з розглянутим, або слова, семантичні зв'язки яких із словом-стимулом потрібно виявити. Виявляється при цьому, що семантично пов'язані з заданим словом лексичні одиниці також викликають розширення шкірних судин випробуваного, причому, чим сильніший семантичний зв'язок вихідного слова з іншим словом, тим виразніша реакція. Ця обставина дозволяє визначити ступінь смислового зв'язку слів, що допомагає, у свою чергу, розкривати семантичну структуру лексичної групи. Слова, не пов'язані за змістом із словом-стимулом, подібної фізіологічної реакції у випробуваного не викликають.

Організація експериментів, аналогічних описуваного, являє собою складну процедуру, що вимагає спеціальної підготовки як з боку дослідників, так і з боку випробовуваних, використання технічних засобів, клінічних умов проведення дослідів і т. д., що, по-перше, не сприяє широкому поширенню подібних прийомів і, по-друге, ці умови є штучно створеними, а значить не відображають реальної картини взаємодії слів. Тому мовознавці вважають за краще використовувати психолінгвістичні методи іншого типу, зокрема аналіз асоціацій у випробуваного зі словами-стимулами.

Психолінгвістичні методи, засновані на аналізі словесних асоціацій випробовуваних, відносяться до асоціативних експериментів, серед яких розрізняють два види: вільні і спрямовані.

При вільному асоціативному експерименті досліджувані дають відповіді залежно від установки і мети дослідження на слово-стимул або одним першим словом, що прийшло в голову, чи цілим рядом слів, що спливають в їхній свідомості протягом певного відрізка часу (часто, однієї хвилини). Відповіді піддослідних реєструються, обробляються і зводяться до переліку, де, як правило, розташовуються по частоті, тобто чим частіше реакції певних слів, тим ближче вони поміщаються до слова-стимулу (є складовими його семантичного ядра). Всі лексичні одиниці, пов'язані зі словом-стимулом у свідомості досліджуваних, що виявлені в результаті експериментів, утворюють асоціативне поле, потужність якого визначається кількістю елементів, що входять до його складу. Семантичний характер зв'язку цих слів зі словом-стимулом може бути найрізноманітнішим (синтагматичним, парадигматичним чи епідигматичним).

Спрямований асоціативний експеримент застосовується для отримання на слово-стимул певних семантичних зв'язків (синонімічних, антонімічних, фразеологічних і т. д.). Результати експерименту обробляються, і залежно від його мети дослідник визначає ланцюжок асоціацій до заданого слова. Сила семантичних зв'язків визначається в цих випадках частотою поєднання слів - реакцій зі словами-стимулами:

чим частіше зустрічаються слова, тим сильніше між ними семантична зв'язок.

За допомогою асоціацій визначається також семантичний обсяг слів. Чим більше асоціацій викликає дане слово, тим більше вважається його смислова наповненість. Дослідження у цій галузі проводилися як вітчизняними так і американськими психологами та психолінгвістами.

У 80-90-х роках минулого століття Ч. Осгуд представив психолінгвістичну методику, пов'язану з вимірюванням значень за допомогою так званого семантичного диференціала. У цьому експерименті випробувані повинні оцінювати значення слів за спеціально побудованими шкалами з антонімічними осями типу "хороший - поганий", "сильний - слабкий", "великий - маленький" та ін. Після статистичної обробки оцінок випробовуваних виводяться середні показники, якими і характеризується значення розглянутого слова. Облік цих показників дозволяє обчислювати відстані між значеннями слів і їх місцем відносно один одного на схематичному зображенні семантичного простору словника.

Як показали дослідження словника за допомогою психолінгвістичних методів (Клименко О.О; Клименко М.О.), різні ділянки лексичної системи впорядковані семантичними зв'язками асоціативного типу неоднаково, а кордони між цими ділянками мають розпливчастий, нечіткий вигляд. Динамічний нежорсткий характер лексичної системи, а також індивідуальна та національна своєрідність її проявляються і в тому, що види семантичних зв'язків між словами реалізуються з різною інтенсивністю (неоднаковою регулярністю) залежно від віку людини (зокрема, у дітей переважають парадигматичні зв'язки, у дорослих – синтагматичні. Епідигматичні зв'язки найчастіше прослідковуються під час перебування у замкнутому середовищі і залежать від особливостей конкретної мовної системи.

Останнім часом досить часто для обробки кількісних і якісних характеристик семантичного поля використовують сегментарні колові та ступінчасті діаграми.

Для аналізу лексичних значень застосовуються не тільки асоціативні експерименти, а й інші педагогічні та психологічні методики. Наприклад, випробуванім пропонується вкласти в речення з пропущеним членом відсутнє слово (зазвичай вставляються слова, пов'язані між собою за значенням, що дає можливість виявити смислову спільність використовуваних піддослідними слів), замінити одне слово в реченні іншим, визначити по контексту значення незнайомого або спеціально придуманого слова (квазіслова), знайти внутрішню форму слова, дати запропонованому символу або малюнку найменування, визначити запропоноване слово прикметником і т. д.

Різноманітні психологічні методики використовуються не тільки для дослідження значень лексичних одиниць, а й для аналізу плану змісту більш складних одиниць, таких, як речення. З їх допомогою

пояснюються і формулюються правила породження і розуміння речень. Оскільки слова і морфеми зберігаються в пам'яті людини в готовому вигляді і при породженні мовлення лише відшуковуються там і відтворюються в потрібній граматичній формі. При цьому пошук відбувається за певними закономірностями, що свідчить про системну організації слів і морфем у свідомості носіїв мови. Речення ж щоразу створюються заново, причому, як правило, будь-яке нове речення розуміється слухачем. Цей феномен людської свідомості, так як і вражаюча здатність людини в ранньому віці опановувати мовленнєву систему (не будучи при цьому знайомим з законами логічного мислення) і утворювати за інтуїтивно засвоєним правилами нові висловлювання, пояснюється специфічними особливостями структури людського мозку, для якого в цьому випадку (породження і сприйняття речення) важливі не самі конкретні речення, а правила їх утворення. Той факт, що у всіх мовах речення будується зліва направо, що в ньому виділяється тема і рема, що типи або схеми речень можуть бути відображений схематично і забезпечує побудову нових висловлювань та їх розуміння.

Останнім часом в науці про мову виник лінгвістичний напрямок під назвою "породжувальна або генеративна граматики". Ця граматики вивчає правила породження висловлювань і за допомогою спеціальних операції дає можливості обчислення поверхневих структур речень на базі глибинних, конкретних висловлювань з повноцінним семантичним ядром ( Холмская, 1982, Калмикова ...).

Не дивлячись на різноманіття методів дослідження семантичних полів слів, їх різновиди та модифікації все ж таки більшість є вузько направлені. Вони дають кількісну або якісну характеристику окремих мовленнєвих явищ, а під час їх використання дуже важко уникнути суб'єктивних факторів зовнішнього та внутрішнього впливу. Для створення повноцінного уявлення про механізми, які задіяні у формуванні семантичних полів на нашу думку доцільно поєднати у діагностичній методиці кілька методів, що дозволять дати їм кількісну та якісну характеристику, прослідкувати основні тенденції взаємодії різних семантичних полів, їх взаємопроникнення.

### Список використаних джерел

1. Апресян Ю.Д. Исследования по семантике и лексикографии. / Апресян Юрий Диринович/ М.: Языки славянских культур, 2009. – С. 462-568.
2. Безкоровайная Г.Т. Теория семантического поля: методы исследования /Безкоровайная Галина Тимофеевна/. Спб.: "Языкознание", 2012. – С.196-214.
3. Москович В.А. Методы исследования семантических связей в семасеологии /Москович Вольф Абрамович/ М.: РУДН, 2007. – С. 94-153.

The article described the basic methods of semantic fields of words used in the research of linguists, psychologists and psycholinguists, filed justification for the use of these methods for quantitative and qualitative analysis of the semantic relationships that characterize the interaction of components in the semantic field of phonological, morphological, word-building, lexical and syntactic levels.

**Keywords:** semantic field semantic relations field description, distributive and contextual analysis, statistical and component analysis, the association experiment, semantic differential.

*Отримано 20.9.2013*

**УДК 376-056.264-053.4**

*Л.О. Федорович*

### **ВРАХУВАННЯ ВІКОВОЇ ДИНАМІКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ В ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ЛОГОПЕДІВ**

У статті розглядаються сучасні погляди на періодизацію раннього дитинства та взаємозв'язок розвитку мовлення з віковою динамікою його формування у підготовці майбутніх логопедів.

**Ключові слова:** мовлення, підготовка, логопед, періодизація, діти раннього віку.

В статье рассматриваются современные взгляды на периодизацию раннего детства и взаимосвязь развития речи с возрастной динамикой его формирования в подготовке будущих логопедов.

**Ключевые слова:** речь, подготовка, логопед, периодизация, дети раннего возраста.

Сенситивним періодом у засвоєнні рідного мовлення є дошкільний вік, що доведено численними дослідженнями і педагогічною практикою (А. Богуш, Н. Гавриш, М. Кольцова, К. Крутій, М. Лісіна, Г. Ляміна, М. Щелованов та ін.), оскільки має вирішальне значення для подальшого становлення особистості, є провідним каналом залучення дитини до культурних цінностей. У цьому зв'язку значення процесу формування мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку багаторазово зростає, а роль педагогів дошкільного профілю, й логопедів в тому числі (Н. Гаврилова, Н. Манько, Н. Пахомова, В. Тарасун, М. Шеремет та ін.),